

УДК 159.992.73

ГЕНЕЗИС ТРЬОХКОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ СТАВЛЕНЬ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Чернов А.А., здобувач

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
практичний психолог

Полтавський дошкільний навчальний заклад № 63 «Казка»
Полтавської міської ради Полтавської області

У статті розглядається проблема виникнення та еволюції системи ставлень в структурі особистості індивіда від народження до молодшого шкільного віку, послідовність аналізу здійснюється відповідно встановленим закономірностям психічного розвитку особистості та провідними психологічними теоріями.

Ключові слова: установка, атитюд, ставлення, новоутворення, емоційний компонент, когнітивний компонент, поведінковий компонент.

В статье рассматривается проблема возникновения и эволюции отношений в структуре личности индивидуума от рождения до младшего школьного возраста, последовательность анализа осуществляется согласно установленным закономерностям психического развития личности и ведущим психологическим теориям.

Ключевые слова: установка, аттиюд, отношение, новообразование, эмоциональный компонент, когнитивный компонент, поведенческий компонент.

Chernov A.A. THE GENESIS OF THE THREE-COMPONENT STRUCTURE OF THE ATTITUDE FROM THE BIRTH UP TO YHE YOUNG SCHOOL AGE

The article deals with the problem of the emergence and evolution of the system of attitudes in the structure of the individual's personality from birth to the junior school age, the sequence of analysis is carried out in accordance with the established laws of mental development of the individual and leading psychological theories.

Key words: Guideline, attitud, attitude, age-related psychological changes, emotional component, cognitive component, behavioral component.

Постановка проблеми в загальному

вигляді. Проблема виникнення та розвитку ставлень на протязі життєвого шляху особистості відкриває перед психологами потенційну можливість пояснити вибіркову роботу психіки та відповісти на сакральне питання психології: «Чому в приблизно однакових умовах люди діють по різному?» Дослідження питання ставлень особистості охоплює всю суб'єктивну сторону діяльності психічного апарату людини. Теоретичне вирішення проблеми виникнення і розвитку ставлень, внесе помітний внесок до системи виховання та навчання в дитячому садку, оскільки дошкільне дитинство є сприятливим віковим відрізком для формування емоційно-ціннісних ставлень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для вирішення вище окресленої проблеми ми скористаємося теоретичним фундаментом, який напрацювали такі вчені: О. Лазурський, С. Франкл (що описав різноманіття ставлень особистості). В. Мясищев, Б. Ананьев пояснив взаємодію психічних процесів людини та ставлень особистості, надав теоретичній психології вектор за яким можливо реконструювати перше ставлення людини, описав теоре-

тичну можливість: як ставлення переходять в характер. Д. Узнадзе, А. Парагішвілі, А. Надирашвілі ввели в психологію поняття установка. Завдяки цьому поняттю пояснили вибіркову активацію психічного апарату людини стосовно значущого для неї об'єкту дійсності. Обґрунтували явище об'єктивізації, завдяки якому можна пояснити, як несвідома установка стає свідомим ставленням; вказали на залежність між установкою та потребою особистості. Взаємозв'язок між ставленням, атитюдом та установкою обґрунтував А. Дев'ятко, який пояснив завдяки чому одне психічне явище перетікає в інше змінюючи свої якісні характеристики. Л. Терстоун, Д. Дроуб запропонували вивчати ставлення за допомогою психологічних шкал. Дж. Боулбі, М. Єнсфорт розробили теорію прив'язаності, пояснюючи прив'язаність як взаємодію між дитиною та матір'ю, вказав на взаємозв'язок між прив'язаністю та активністю дитини. Л. Виготський, Д. Ельконін розробили культурно-історичну теорію розвитку особистості, вибірковими положеннями з якої ми будемо користуватися для розгляду матеріалу. Ж. Піаже, Л. Кольберг розробили концепцію послідовності формування

розумових операцій, вказав на когнітивні процеси, що сприяють засвоєнню досвіду. Описали когнітивні закономірності становлення моральної поведінки. Їх праці нам будуть потрібні для опису когнітивного компоненту. Вище зазначені автори розглядають ставлення, як окремий психічний феномен, без врахування вікової динаміки розвитку.

Постановка завдання. Виходячи з поставленої проблеми, метою нашого дослідження є прослідкувати послідовність формування трьохкомпонентної структури ставлень у дітей від народження до молодшого шкільного віку. Сформулювавши мету, переїдемо до постановки **завдань**:

1. Проаналізувати та співставити вітчизняні та зарубіжні теорії розвитку особистості в контексті окресленої нами теми;

2. Виявити невирішені проблеми в теорії ставлень;

3. Прослідкувати, коли виникають перші компоненти ставлень, яким чином вони взаємодіють між собою;

4. Прослідкувати провідні ставлення в процесі психічного розвитку дитини від народження до молодшого шкільного віку.

Для розгляду вище окресленої теми нам необхідно скористатися теоріями атитюдів, установки та власне теоретичними роботами, які розкривають вказану проблему ставлень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблему ставлень особистості до навколошньої дійсності у вітчизняній науці поставив О. Лазурський [12]. Його праці продовжив В. Мясищев, вчений, який дав визначення цьому поняттю. Під ставленням психолог розумів – свідомий, вибірковий, заснований на досвіді, зв'язок індивіда з різними сторонами об'єктивної дійсності, який проявляє себе у діях, реакціях та переживаннях [15]. В структуру ставлення входять три компоненти: когнітивний, аффективний, поведінковий, саме таку структуру запропонував М. Сміт (для розгляду атитюдів) [1]; ту ж саму структуру запропонував використовувати Б. Ломов для розгляду ставлень [14].

Процес розвитку та формування ставлень тісно пов'язаний з процесом дозрівання самої особистості. За тезою О. Леонтьєва, під час вікових криз передбовується система ставлень [13], тому прив'язка ставлень до вікових криз нам здається логічною. Важливим показником вдалого проходження вікового етапу розвитку є новоутворення – це соціальні і психологічні зміни, які вперше виникають на конкретному віковому етапі і є найважливішими детермінантами особистості,

визначають її провідні соціальні взаємовідношення зі світом, ставлення до себе [2].

Система ставлень є невід'ємною складовою особистості, що визначає характер взаємодії індивіда з навколошнім середовищем в різних умовах. Ставлення індивіда обумовлені життєвим досвідом людини: сам термін ставлення – близький до поняття атитюд та установки [22]. Так, наприклад, В.М. Заїка в своїх працях розглянув особливості ставлення у дітей, що страждають на соматичні розлади [7] та особливості трансформації ставлень в кризові моменти життя [8].

На різних етапах онтогенезу особистості притаманна своя провідна діяльність та провідна потреба [13]. Вибірковість такого функціонування, зазвичай, пояснюється віковими закономірностями розвитку дитини. Додамо до цієї тези лише те, що процес зміни провідної діяльності та провідної потреби повинен бути пов'язаний з процесом зміни ставлень, як внутрішньою передумовою дозрівання, соціальною ситуацією розвитку, сензитивним періодом. Рушійні сили розвитку особистості прийнято трактувати, виходячи з основних положень психологічних шкіл психоаналіз (несвідоме), біхевіоризм (навчання), гуманістичний напрям (потреби та самореалізація), когнітивний напрямок (становлення та розвиток когнітивних схем) [11], вітчизняні теорії (діяльність та соціалізація) [16].

При викладі матеріалу ми будемо користуватися віковою періодизацією запропонованою у дитячій психології:

- криза новонародженості;
- немовлячий період – від народження до одного року;
- криза 1-го року;
- раннє дитинство з 1-го року до 3-х (ранній вік);
- криза 3-х років;
- дошкільне дитинство (від трьох до шести років);
- криза від 6-7 років [16].

Криза новонародженості – відносно короткий період у житті дитини (1-2 місяці), характеризується психологічними змінами, що виражені у позбавленні дитини основних засобів спілкування з дорослим, безпорадності переході від пренаatalного до постнатального розвитку [16]. Таку влучну характеристику віку дає нам навчальний посібник з дитячої психології: «дитина біологічно цілком безпорадна, не може задоволити жодної своєї потреби без допомоги дорослого, тому є максимально соціальною істотою» [16]. Необхідність у задоволенні власних потреб є важливою передумовою для виникнення

установок та умовних рефлексів. Установка – готовність суб’єкту до певної активності, що залежить від наявності потреб та об’єктивної ситуації в якій можна задоволити цю потребу [21]. Якщо установка під впливом об’єктивзації може набувати свідомого характеру та бути модифікована [5], що з часом і відбувається, то рефлекс так і залишається механічною реакцією, хоча А. Личко вказує на схожість між ставленнями та рефлексами [9]. Якщо розкласти установку на компоненти, то тут присутній емоційний компонент, задоволення/не задоволення потреби; та поведінковий компонент, який пряма виражений в безпосередніх рухах дитини, крику, або усмішки, когнітивний компонент представлений лише орієнтовним рефлексом. З впевненістю можна сказати, що існує лише емоційний компонент [22], який буде мати провідне значення аж до молодшого шкільного віку. Криза новонародженості закінчується виникненням комплексу пожавлення [11]. Якщо комплекс пожавлення розглядає під кутом зору детермінізму то це вікове психічне новоутворення за своїми ознаками цілком підходить як фундамент всього майбутнього різноманіття ставлень.

Немовлячий вік – це вік, який охоплює період від 2-х місяців до 1-го року, де безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослим є головним типом діяльності, об’єктом якої є інша людина [19]. Передумовою розвитку емоційного спілкування – є досвід в задоволенні її біологічних потреб та піклуванні. Можна сказати, що певною мірою виникнення комплексу пожавлення – це внутрішня інтеріоризація дитиною попередніх стосунків з особою, що здійснює піклування. А виникнення потреби в емоційному спілкуванні логічне продовження комплексу пожавлення. Така думка є не новою, на це нам вказує В. Мясищев, Е. Еріксон, М. Кляйн [15; 6; 10]. Саме емоційне спілкування умовно можна розбити на дві частини: перша – коли дитина помічає дорослого, та безпосередньо демонструє до нього свою емоційну оцінку (всміхається, гулити); друга частина полягає в тому, що дитина тягне ручки до особи, що про неї піклується, тобто проявляє рухову активність або локомоторні реакції. Співвіднесемо перші емоційні реакції з афективним компонентом, який визначають як емоційну оцінку ситуації; перші локомоції – з поведінковим компонентом. Хоча ставленням, в розгорнутому вигляді, це ще не можна назвати, оскільки відсутній когнітивний компонент, свідомий вибір; але є всі ознаки вибірковості та обумовленості попереднім досвідом. Дії дити-

ни відносно значущого дорослого можна віднести до установок, яка, на відміну від попереднього етапу, набула стійкості та вибірковості, що дозволяє їх наблизити до поняття ставлення. Далі вибірковість у взаємовідносинах між дитиною та дорослим (від 4 тижнів до 1 року) тільки зростає. Відбувається формування прив’язаності. Ми маємпіричне підтвердження тому, що взаємоставлення між дитиною та дорослим поширюється на весь зовнішній світ, як свідчать дані американського лонгітюдного експерименту [11]. Так, за теорією прив’язаності Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, дитина використовує матір, як «надійну базу» для пізнання навколошньої дійсності. Якщо в дитині є впевненість в тому, що її люблять та приймають такою, якою вона є, малюк з задоволенням досліджує навколошній світ та проявляє пізнавальну активність [3]. На противагу цього, різкий розрив прив’язаності паралізує пізнавальна активність малюка. Такий тип взаємин між малюком та матір’ю М. Ейнсворт назвала «надійна прив’язаність». За результатами експерименту «незнайома ситуація», до вищезгаданого типу дослідили та описали ще дві: уникаюча прив’язаність – цей тип пов’язаний з байдужістю до близької людини. Такі діти проявляють помірний інтерес до оточуючого світу; «ненадійна прив’язаність» – тип стосунків, в якому у дитини амбівалентні почуття до матері та слабкий інтерес до навколошнього світу [11; 3]. Типи прив’язаності можна інтерпретувати з позиції теорії ставлення. Так, за своїм описом, тип прив’язаності, а саме реакції дитини на особу, що про неї піклується – мають ознаки емоційного компоненту і поведінкового, який пряма пов’язаний з руховою активністю стосовно особи, що піклується. Е. Еріксон теоретично визначив грудний вік як стадію базової довіри на противагу базової недовіри [6], вище наведені факти цілком підтверджують цю тезу. Вітчизняний вчений Л. Виготський ідентифікує вік від одного місяця до 2-х років як стадію становлення та розвитку психологічного симбіозу [4]. Висунуте положення підтверджує педагогічну тезу про те, що через матір дитина пізнає оточуючий світ.

Щодо когнітивного компоненту, то в цьому віці він представлений комплексом умовно рефлекторних дій, активним розвитком дрібної та загальної моторики (за Арнольдом Гезеллом). Суть когнітивного компоненту полягає в розподілі дитиною світу дорослих на своїх та чужих, початком імітації та наслідування дорослої поведінки, звичайно на примітивному рівні. Новоутвореннями віку є оволодіння предметним

діями, набуття рухових навичок. Наприкінці першого року діти починають ходити, та оволодівають декількома словами [19].

Криза першого року життя – це криза, яка зумовлена руйнуванням необхідності емоційної взаємодії дитини з дорослим. Дитина опановує ходьбу і предметні дії, вона стає помітно активнішою, вимагає рахуватися із собою [19]. Така ситуація, на нашу думку, пов'язана з виділенням себе як суб'єкту власних бажань [16]. Перший рік життя характеризується встановленням взаємодії «Ми» та стійкою потребою в спілкуванні з дорослим. Такий тип взаємодії носить ярко виражений емоційний характер. Дитина намагається виразити свої потреби та знайти спільну мову з дорослим, який стає центром її життя. На чіткий зв'язок між потребами та установкою вказав Д. Узнадзе [21]. Але тепер потреби вже вийшли за межі біологічного, і це є об'єктивною складовою психічного розвитку. До суб'єктивної частини ми віднесемо те, як ці потреби задовольняються. В перший рік життя відбувається активне оволодіння своїм тілом, оскільки у дитини в цьому віці провідним компонентом становлення ще залишається емоційний, її тіло часто служить для вираження емоцій. В такому типу зв'язку видно чітку залежність між емоційним та поведінковим компонентом майбутніх ставлень. Теза про взаємозв'язок між психічною активністю та руховою активністю належить І. Сеченову [20]. Основними новоутвореннями цього періоду є розвиток і формування автономної мови та довільних предметних дій [16].

Ранній вік від 1-го року до 3-х років. Важливість раннього віку полягає в тому, що він безпосередньо пов'язаний з ходьбою як фізичним надбанням малюка. Здатність до переміщення позначається на психічному розвитку дитини, оскільки вона починає більш широко та самостійно спілкуватися із зовнішнім світом, орієнтуватися в просторі. Опанування предметної діяльності змінює характер її спілкування з дорослим. На зміну емоційного спілкування з дорослим приходить ситуативно-ділове спілкування з ними та практичне співробітництво з ними в спільній діяльності. Соціальна ситуація розвитку має свою структуру: «дитина – предмет – дорослий» [19]. Виходячи з соціальної ситуації розвитку, можна припустити, що це сенситивний період становлення дитини до світу речей, опанування ним. Основними видами діяльності є предметна діяльність, гра та мовлення [13].

Індивід набуває певної автономії. Є передумови виділення себе з психологічної взаємодії «Ми». До таких передумов ми

віднесемо активне формування другої сигнальної системи, формування активного та пасивного словника; оволодіння світом речей через дорослого, пізнавальну активність розуміння того, що речі не зникають тоді коли не в полі зору. За Л. Божович виникають перші мотиви [16], які сприяють диференціації одного компонента ставлення від іншого. Розвитку когнітивного компоненту сприяє розвиток мови, оскільки мова відриває дитину від безпосереднього сприймання предмета та вчить користуватися його замінниками словами. Поведінковий компонент починає залежати від ігрової діяльності. Спочатку це просте відтворення дійсності, шляхом наслідування дорослого [13]. В суспільному плані, в цьому віці, багато дітей починає відвідувати дитячий садок. Це веде до зміни ситуації розвитку. Адже в дитячому садку потрібно слухатися виховательку та якось співіснувати з іншими дітьми. Виникають ігри поруч, довільність зумовлена навчально-виховними завданнями, які дитина виконує разом з вихователем, або помічником вихователя. Оскільки дитячий садок це друга суспільна інституція (першою є її сім'я), до якої потрапляє дитина, така зміна соціальної ситуації розвитку є гарним фундаментом для утворення атитюдів. Атитюд – специфічний спосіб дій, який людина реалізує або хоче реалізувати в конкретній ситуації. Атитюд – гіпотетичний конструкт, який виводиться на основі вимірюваних реакцій на об'єкт. Термін атитюд потрібно розмежувати з терміном установка [1]. Різниця полягає в тому, що установка завжди близька до потреб, а термін «атитюд» в чистому вигляді завжди застосовувався відносно соціальних явищ. Оскільки дитячий садок виконує функцією суспільного виховання, можна гіпотетично припустити ти, що саме він служить передумовою набуття атитюдів.

Криза третього року життя або криза «Я сам»: більша автономія від особи, що опікується, пошук меж власної індивідуальності. Найважливішою характеристикою кризи «Я-сам» з позиції теорії ставлень, є те, що дитина усвідомлює себе. Зміни в емоційному компоненті в кінці 3-го року життя під впливом практичної самостійності, що розвивалася поступово. Дитина починає усвідомлювати свої бажання та дії, окрім від дорослих людей. Під час взаємодії з іншими, індивід починає усвідомлювати, що він наділений волею, якою може користуватися. Дитина відчуває себе джерелом волі, та прагне її використовувати стосовно оточуючого світу [16]. Вона може протиставляти свої бажання ба-

жанням оточуючих. Важливим моментом в формуванні ставлень є те, що дитині приходить усвідомлення того, що вона діючий суб'єкт об'єктивної дійсності. Отже, емоційний компонент представлений бажаннями, але, на відміну від попереднього вікового етапу, ці бажання є свідомими і вже наближені до принципу реальності, що має безумовний вплив на формування когнітивного компоненту, є усвідомлення того, чого я бажаю, а це початок встановлення свідомих цілей та мети. Поведінковий компонент теж залежить від новоутвореної свідомості. Основною зміною в ньому можна вважати прагнення дитини діяти самостійно [16].

Від 3-х до 6 років, за даними наданими Ю. Приходько, це є моментом встановлення та диференціації всіх основних ставлень. Серед них ставлення до себе, ставлення до інших, ставлення до світу [18]. Поступове диференціювання емоцій стосовно значущих об'єктів соціальної дійсності, відносно дитячого садка, виховательки, інших дітей, призводять до утворення атитюдів, та вже більш менш довільної діяльності відносно них. Така позиція є виправданою, оскільки це вік, де провідною діяльністю є гра, вже не предметно-маніпулятивна стосовно речей, а рольова стосовно феноменів соціальної дійсності [13]. У грі органічно поєднується наслідування (значення наслідування для формування про або антисоціальної поведінки вивчав А. Бандура, Ф. Раштон), та рольова поведінка, яка в себе органічно вплітає елемент ставлення до ролі. Починаючи з цього вікового періоду, емоційний компонент ставлень починає відходити на другий план, хоча він ще і має значну силу. Дитина може відсторочити у виконанні свої бажання, має сталі симпатії та антипатії, стійкі почуття відносно значущих об'єктів навколошньої дійсності [18]. З'являються моральні судження, дитина оцінює поведінку людей за наслідками її діяльності [17]. Когнітивний компонент розвивається завдяки процесам акомодації та асиміляції за Ж. Піаже. З 2-х до 7 років вчений виділяє стадію доопераційного розвитку інтелекту, на якій діти формують поняття та використовують мову для спілкування з оточуючими. Ці поняття обмежені їх особистим досвідом та можуть мати «магічний» причинно-наслідковий зв'язок [17]. Зміною в поведінковому компоненті є утворення автономної довільності. Її виникнення пов'язано з дитячої грою та дозріванням всього психічного апарату дитини. Новоутвореннями вікового періоду є сюжетно-рольова-гра, довільність [13].

6-7 років – вік, коли втрачається дитяча безпосередність [23]. Виникають пер-

ші ставлення, в повному розумінні цього слова, вся раніше підпорядкована емоціям система ставлення зазнає об'єктивзації внаслідок розвитку мислення та переходу дитини до суспільно оцінюваної діяльності [13]. В емоційному компоненті виникає логіка почуттів, за рахунок цього відбувається диференціація внутрішньої та зовнішньої сторони особистості. Школяр свідомо орієнтується в особистих почуттях. Наслідком чого є розуміння що означає «Я радію», «Я засмучений», «Я сердитий». Такий стан речей свідчить про те, що молодший школяр відкриває свій внутрішній світ та починає орієнтуватися в ньому [16] Когнітивний компонент набуває плану дій, усвідомлення послідовності дій, для здійснення своєї мети, аналіз своєї діяльності по завершенню дій [23]. Вдосконалення когнітивного компоненту пов'язане з навчанням у школі. Така ситуація розвитку призводить до розширення кола соціалізації дитини, внаслідок чого з'являється можливість інтеріоризувати раніше недоступні суспільні взаємозв'язки. Поведінковий компонент змінюється внаслідок трансформації когнітивного компоненту, з'являється потенційна можливість виявляти себе у вчинках. Молодшому школяреві доступні такі форми вияву суспільної активності та прояву своїх ставлень, як моральний автоматизм, довільна поведінка та вчинок, як найвищій прояв суспільної активності [24].

Висновки з проведеного дослідження. Онтогенетично першим є емоційний компонент ставлення в структурі особистості дитини в чистому вигляді, звичайно це ставленням назвати не можна, оскільки відсутній свідомий вибір та когнітивний аналіз взаємодії. Емоційний компонент завжди породжує рухову активність, яку можна співставити з поведінковим компонентом. Зі зміною потреб змінюються і самі установки, вдосконалюючись та модифікуючись під впливом психічного розвитку та соціальної ситуації, в якій перебуває індивід. З часом установка перетворюється на атитюд. Така трансформація стає можливою, оскільки індивід відчуває свою суб'єктність, нехай і не усвідомлює її повною мірою. Звичайно для таких трансформацій потрібна сприятлива соціальна ситуація розвитку. В нашому нарисі ми запропонували таку ситуацію – це залучення дитини до суспільного виховання. З появою сюжетно-рольових ігор можна говорити про появу свідомих ставлень, адже рольова гра – це інтеріоризація суспільних стосунків. Другий важливий аспект, що впливає на становлення ставлень в дошкільному дитинстві, це поява автономної моралі та моральних су-

дженъ, відносно оточуючих та себе. На останньому етапі, в молодшому шкільному віці, дитина має можливість об'єктивувати власні сформовані цінності, переосмислити їх та випробувати в суспільстві, таким майданчиком є школа.

Перспективою наших подальших досліджень є емпіричне підтвердження запропонованої нами моделі, розробка програми корекції ставлень для дітей описаної нами категорії. Теоретична перспектива полягає у вивченні взаємодії трьохкомпонентної структури ставлень на різних етапах вікового розвитку, та розширення меж з молодшого шкільногого віку до похідного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Практикум по социальной психологии / Г.М. Андреева [под.ред. И.С. Клециной]. – СПб. : Питер, 2008. – 256 с.
2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І.Д. Бех – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
3. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби – М. : Гайдарики, 2003. – 447 с.
4. Выготский Л.С. Кризис первого года жизни // Выготский Л.С. Собр. соч. В 6-ти т. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
5. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века / А.А. Девяткин – Калинингр. : Калининград, 1999. – 309 с.
6. Эриксон Э. Общество и детство / Э. Эриксон – СПб. : Летний сад, 2000. – 592 с.
7. Заіка В.М. Взаємозв'язок соматичного та психічного у дітей із гастроентерологічною патологією / В.М. Заіка // Практична психологія та соціальна робота. – № 4. – 2007. – С. 67–80.
8. Заіка В.М. Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології». Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України / В.М. Заіка. – Луцьк, 2015. – 253 с.
9. Карвасарский Б.Д. Психотерапия / Б.Д. Карвасарский – М. : Медицина, 1985. – 304 с.
10. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери. – М. : Академ проект, 2001. – 512 с. (Психология детства).
11. Крайг Г. Психология развития 9-е изд. / Г. Крайг, Д. Бокум – СПб. : Питер, 2010. – 940 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
12. Лазурский А.Ф. Программа исследования личности в ее отношениях к среде / А.Ф. Лазурский, С.Л. Франкл // Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы. – СПб., 2001. – 300 с.
13. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М. : Педагогика. 1983 – Т.1. – 392 с.
14. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов – М. : Наука, 1984. – 439 с.
15. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 153 с.
16. Павелків О.П. Дитяча психологія / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало. – К. : Академвидав, 2008. – 431 с.
17. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже – М. : Просвещение, 1969. – 405 с.
18. Приходько Ю.О. Генези провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис. д. психол. наук : 19.00.07 / Приходько Юлія Олексіївна – К., 1997 – 407 с.
19. Приходько Ю.О. Психологічний словник – довідник : навч. посіб. / Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко – К. : Каравела, 2012. – С. 191–193.
20. Сеченов И.М. Избранные психологические произведения / И.М. Сеченов – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 771 с.
21. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д.Н. Узнадзе. – Тбилиси, 1961. – 210 с.
22. Чернов А.А. Генези ставлення особистості та їх еволюція в онтогенезі / А.А. Чернов // Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф., 16-17 червня 2017 р. – Одеса : Вид-во Південна фундація 2017. – С. 26.
23. Чернов А.А. Когнітивний компонент ставлення в структурі особистості молодшого школяра / А.А. Чернов / Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук : Матеріали міжнародна наук.-практ. конф., 3-4 лютого 2017 р. – Київ : Вид-во Київська наукова організація педагогіки та психології, 2017 – С. 196.
24. Чернов А.А. Моральний вчинок як міра духовного розвитку особистості молодшого школяра / А.А. Чернов // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН Україна. – 2013. – № 20. – С. 728.
25. Чернов А.А. Поведінковий компонент ставлення до моральних настанов у структурі особистості молодшого школяра / А.А. Чернов // Педагогіка і психологія напрями та тенденції розвитку в Україні та світі: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. 14-15 квітня 2017 р. – Одеса : Вид-во Південна фундація, 2017. – С. 53.
26. Чернов А.А. Ставлення молодшого школяра до моральних настанов як проекція його особистісного розвитку / А.А. Чернов. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2012. – № 39. – С. 90–96.
27. Чернов А.А. Формування емоційного компоненту ставлень в дитині молодшого шкільногого віку / А.А. Чернов // Соціальна робота в сучасному суспільстві: тенденції, виклики, перспективи: Матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. науковців, студентів і молодих учених 4-6 квітня 2017 р. – Київ : Вид-во відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2017. – С. 159.